

ЧАСТИНА ПЕРША

1898—1958 роки

Пірбгай, 1898 рік

В останній день, що його Пірбгай провів у Гуджараті, сонце смалило так, що неможливо було витримати. Спека, наче спраглий звір, обпалювала поля, жовті, як волосся ґора¹. Він опустився на сходинку біля кромки води, торкаючись сандаліями спіненої поверхні. Джамнагар нічого йому не запропонував. Скільки його пам'яті, щодня повторювалося те саме. Пішки або часом упросившись до когось на візок, він блукав вулицями, благаючи про роботу. Сьогодні землевласник ледь підняв очі — і він уже знав, що, мабуть, не перший, кого відправили ні з чим. «Роззирнись навколо, *dikro*², — пробурмотів чоловік. — Бачиш десь рис чи пшеницю? Посуха, все зсохло. Повертайся після сезону дощів». Коли Пірбгай указав на білі бутони, що розпукувалися по всьому полю, чоловік так розсміявся, що аж закашлявся. У нього тріснули губи, і кров бризнула на потемнілі зуби. «Це для британців, на експорт. Не для нас».

Того ранку Пірбгай дивився, як мама просить у богів прощення, молиться над його середульшою сестрою, яка вже була

¹ Ґора (*gora*) — біла людина, європеоїд, людина з блідою шкірою (мова гуджараті); це слово закріпилося й у так званому гінґліші (*hinglish*) — мішанці англійської та мов Індії. (Тут і далі прим. перекл.)

² *Dikro* — син, синок (*гуджараті*).

наче з самої шкіри й кісток. Багато днів її тіло викидало з себе воду — із потом, сечею, іншими виділеннями, — і тепер вона була млява й висохла, як рослини надворі. Коли мама повернулася до нього й попросила піти сьогодні до Джамнагара — мовляв, син сусіда минулого тижня знайшов там роботу, — Пірбгай уявив, як відмовить. Подумав, як добре було б вовтузитися на своїй циновці для спання, не виходити з дому, натомість гратися з братами й сестрами в гліданду¹ на випаленій траві. Вони б посперечалися, хто атакуватиме, а хто відбиватиме, і найстарший Пірбгай отримав би право першим кинути палицю. Він позбивав би всі гілі аж до моря, його брати свистіли б, а мама замилувано спостерігала.

Але йому вже виповнилося тринадцять, він найстарший син, більше не хлопчик. Якби він знову повернувся ні з чим, мама втягнула б щоки, а тоді мовчки перекинула свою порцію йому на тарілку, показуючи так, що йому знадобляться сили на завтра. Мама завжди називала його бгай², нагадуючи, хто він, перед ким несе відповідальність.

Зчервоніле небо застерігало, що час вертатися, але вітер, що збурював воду, змушував залишатися на місці. Він закрив обличчя долонями, і під опущеними повіками відблиск сонця скидався на поодинокую тліючу жаринку. Коли він розплющив очі, поруч стояв чоловік. Торговець, із начищеною пряжкою на ремені, з м'якою й змащеною шкірою, аж її коричневий відтінок відливав золотом. Він перекотив за щоку грудку жувального тютюну, демонструючи схожі на пощерблені цеглини зуби.

— Шукаєш роботи, *dikro*?

Пірбгай підняв на нього очі й кивнув, надто втомлений, щоб повірити в почуте.

Чоловік на мить розкрив стиснений кулак. Але Пірбгаю цього вистачило, щоб помітити купку монет, заялжених, але важких; вони виблискували в призахідному світлі.

¹ Гліданда — давня індійська спортивна гра, в якій більшою палицею під назвою данда збивають меншу палицю — гілі.

² *Bhai* (бгай) — брат (*гуджараті*).

— Нам із тобою просто судилося знайти один одного, — сказав чоловік і вклав монету в долоню хлопцеві.

Пірбгай обхопив пальцями нагрітий людською шкірою метал, не маючи змоги опиратися відчуттю його надприродної ваги.

— У вас є робота?

Чоловік махнув рукою в напрямку води.

— Я шукаю якраз таких хлопців, як ти. Молодих, витривалих, працьовитих. Ти ж старанно працюватимеш, *на*¹?

Тепер Пірбгай зібрався, усвідомивши, що це його шанс. Він розчесав пальцями волосся, з полегшенням розуміючи, що досі справляє враження сильного й спроможного, хоча в животі все переверталось. Усміхнувся, показуючи чоловікові зуби, рівні й квадратні, — свою найкращу рису, знак внутрішнього здоров'я, як завжди вихвалялася мама.

— Я працюватиму з усіх сил, — сказав він, анітрохи не лукавлячи.

Чоловік поплескав його по плечі, запустив руку до кишені й витягнув дві речі. Спершу — маленьку бляшанку з тютюном, яку, струснувши, відчинив, запропонувавши Пірбгаєві пригоститися. Пірбгай невпевнено погодився, узяв щіпку й поклав до рота; він не раз бачив, як це роблять чоловіки — втомлені, неспокійні, з голодними очима. Серце колотилося від усвідомлення, що, можливо, більше він до цієї спільноти не належатиме.

Із-під бляшанки з тютюном чоловік витрусив довгасту смужку паперу. Вона була хрустка й покрита маленькими чорними друкованими знаками. Пірбгай упав духом. Це перевірка. А він майже не відвідував школу й так і не навчився читати. Тепер муситиме довести, що достатньо розумний для роботи, — і провалиться.

Чоловік простягнув йому цей аркуш паперу. Він не просив Пірбгая прочитати слова, чи продекламувати вірш, як це вміли робити багаті хлопці, чи взяти перо й щось написати. Натомість дістав маленьку чорнильницю й відкрив її, а тоді вказав на риску в кінці сторінки.

¹ *Na* — ні (зуджараті).

— Якщо хочеш стати до роботи, треба просто поставити тут відбиток свого великого пальця, — сказав він.

Чудуючись своїй удачі, Пірбгай умочив великий палець правої руки в чорнило аж до самого денця.

* * *

Коли вони зійшли на човен, уже майже стемніло. Чоловік не пояснив, куди вони вирушать, тільки сказав, що для початку треба дочекатися вечора. На хвилинку Пірбгай стурбувався, що мама переймається, де він, але попросив рікшу, який мав минати Порбандар, передати звістку родині. Він уявив, як рікша гукатиме до його мами зі свого візка, яка його старша сестра поспіхом запропонує рікші солоного чаасу¹ за те, що приніс такі чудові новини. Як вони пишатимуться ним.

Кораблик був маленький, дерев'яний і аж рипів, поки Пірбгай та інші щільно утрамбовувалися у вузькому корпусі, як мішки з лотом². Там були й хлопчики, на вигляд не старші від десяти років, і цілком дорослі бородаті чоловіки, які перемовлялися про дружин і дітей. Пірбгай упізнав їх усіх, хоч із жодним не був знайомий. Як і він, усі вони були худі, запылюжені й знервовані після місяців, а може, й років пошуків. У повітрі бринів проблиск можливості. Пірбгай почувався ситим під зав'язку, адже купив кілька бгаджі³ з батату за ту пайсу⁴, що отримав від торговця; той наполіг, що хлопцеві знадобляться сили на подорож. Відчуваючи згусток жиру на язичці, він подумав про свою середульшу сестру, яка днями не могла проковтнути ані шматочка їжі, але потім таки проковтнув густе м'ясо й обливав сіль, що пекла йому губи.

Торговець на той момент зник із поля зору. Натомість на борт піднялися троє гора, широкоплечих, у чистій напрасованій формі. Капітани, подумав Пірбгай, британці. Чоловіки розмовляли й сміялися, але слів, що злітали з їхніх вуст, він розібрати не міг.

¹ Чаас — холодний напій, маслянка зі спеціями та травами.

² Лот — рисове борошно.

³ Бгаджі — страва на кшталт оладків з овочів у клярі, обсмажених у фритюрі.

⁴ Пайса — індійська дрібна монета.

Англійською знав лише кілька слів, підхоплених під час довгих пошуків роботи, — *hello, thank you, country, bread*¹; жодного з них зараз не пролунало.

— Я чув, наче є робота в Карачі, певно, туди нас і везуть, — сказав хлопець поруч із Пірбгаєм, розчухуючи розсип комариних укусів на передпліччі. Його звали Джаміль, він був темношкірий, як північ. Шкіра Пірбгая радше нагадувала кольором намоклу деревину. Пірбгай із полегшенням набрав повітря в груди: не лише він не в курсі кінцевого пункту призначення. Не те щоб це було аж так важливо: зранку він працюватиме, складатиме рупії — вислати додому мамі, щоб та купила ліки для сестри, може, навіть викликала лікаря; щоб змогла купити молока та лоту в магазині й не мусила задля зменшення ціни замітати підлогу, чистити нужник чи, ще гірше, купувати продукти в кредит, а тоді розраховуватися пізніше, вночі, таємно, хоча Пірбгай завжди знав про це. Вітер підняв йому чуба й оголив чоло, він відчував солоність морської води, бризки якої вкривали їх, наче саваном. Поки кораблик із рипінням пірнав у хвили, Пірбгай спостерігав, як олійні ліхтарі на узбережжі Гуджарату блимають, а тоді гаснуть.

* * *

Пірбгай не пригадав би, скільки людей було на кораблі спочатку, але тепер їх стало менше. Одному, який нагадував Пірбгаєві сільського друга, стало зле, він хрипів і закочував побілілі запалені очі. Коли він помер, капітани наказали кільком сильнішим чоловікам скинути його за борт. Перед очима в Пірбгая досі стояла картина: біле, мов кістка, чоло зникає в чорній воді. Ще один, чоловік із червоно-коричневими губами, знетямився, кричав до вітру, проклинав гора, які не здали собі труда вивчити хоч слово на гуджараті, щоб розповісти людям, куди їх везуть. Або, можливо, гора просто вдавали, що їм байдуже. Капітани били того чоловіка, сильно і часто. Одного дня той чоловік вібрався на палубу й вирвав із рук капітана штурвал, це вогняне

¹ Вітаю, дякую, країна, хліб (англ.).

коло, що ніколи не переставало обертатися. «*Chalo*¹, — заволав він, — час вертатися додому». Це був наче голос батька в кондитерській, але водночас і дитини, яка загубила маму. Гора повалили його на підлогу й били, аж йому кров пішла з вух. Тоді він востаннє намагався опиратися. Наступного дня Джаміль розбудив Пірбгай й поцікавився, чи не хоче той побачити мертвяка. Той чоловік лежав мертвий чи просто знесилений і переможений під ударами хвиль. Цього разу капітани скинули його за борт.

Пірбгай точно не знав, пливли вони морем місяць чи, може, три місяці. Не знав також, чи полишила мама сподівання на його повернення, чи віддала богу душу сестра. Єдине, чого він був певен, — гниття, що піднімалося його тілом до стегон і сідниць від цілоденного сидіння в мокрій дготі², потріскані виразки на губах від харчування тільки розведеним водою борошном чи рисом. Океан ніби вимив із нього все. Він був випатраний. Чорна вода; чоловіки так і почали називати це — ми пливемо крізь чорну воду. Хай би яку частину себе він утрачав, *kala pani*³ приймала її. Іноді зранку він не одразу пригадував власне ім'я.

Того дня настала черга Джаміля й Ганеша готувати їжу, і вони вдвох тягнули пощерблений казан. Шкіра на руках у Ганеша луцилася від сонця, води й вітру, з брунатної стала сірою й потрісканою. Пірбгай видав стогін змученим від спраги горлом, але Джаміль несподівано вишкірився. І тоді Пірбгай відчув його — солодкавий і гострий аромат, що повернув хлопця до родини в Порбандарі. Шок від того, що він вдихає раптом не запахи лайна, поту, сечі й солі, не кислий сморід не змитого за борт блювотиння від морської хвороби, був таким сильним, що він утратив рівновагу й ухопився за поруччя. Із губ на підборіддя потекла слина.

¹ *Chalo*. — Нумо; ходімо (*гуджараті*).

² Дготи — традиційний чоловічий одяг у Південно-Східній Азії, прямокутний шмат тканини, яким обгортають ноги й стегна, пропускаючи один кінець полотна між ногами для зав'язування вузла.

³ *Kala pani* — чорна вода (*гуджараті*).

Чоловіки сміялися, але не з нього, а радше разом із ним. Тепер вони були *jahaji bhai*, корабельними братами, пов'язаними водою, поза власним вибором. Ті, хто досі зберігав певну жвавість, почали пригнуватися до повітря. Пірбгай піймав себе на тому, що підвиває, а інші підгавкували й гикали — така собі зграя псів.

Джаміль підняв металевий ківш, з якого падав грубими грудками захололий рис.

— Цибуля, — сказав він.

Пірбгай був голодний як ніколи. Шматочків цибулі, тонесенько нарізаних, було мало, але їхній аромат пронизав усе його тіло, увесь корабель. Ганеш пожартував, що тепер їхній піт ще довго пахнутиме цибулею — то буде найсолодший піт, сказав він.

З'явився один із гора, з біноклем на шиї. Усі нашорошилися, навколо шуміла вода. Це був великий малік¹, з очима кольору моря. Капітан вишкірився.

— Забавляється, хлопці? — спитав він.

Хтось вдячно забуркотів у відповідь, хтось тихенько чортинувся на гуджараті. Протягом подорожі всі вони трохи навчилися англійської, підхоплюючи фразочки від капітанів, жартуючи брудними слівцями, коли гора розслаблялися під *daru*².

Нині капітан говорив повільно, наголошуючи голосні, наче справді хотів, щоб вони зрозуміли.

«Земля», — вловив Пірбгай, і йому аж стало серце.

— Земля? — перепитав він на гуджараті так голосно, що почули інші — й також заклакли з виряченими очима й онімілими язиками.

Капітан казав щось іще, але цього слова Пірбгай не знав. Однак він не переставав повторювати, перекриваючи плюскіт хвиль. Пірбгай дивився, як відкривається й закривається йому рот, як у риби, витягнутої з води, й сам ворушив губами, щоб відтворити звуки.

— Момбаса, — промовляв він.

¹ Малік (*malik*) — в Індії: людина, наділена владою.

² *Daru* — алкоголь (*гуджараті*).

Перетинаючись із Джамілем, Ганешем чи іншими чоловіками з човна, Пірбгай відводив очі. Минуло два роки з того моменту, як він, спотикаючись на ослаблих від перебування в морі ногах, зійшов у доках Момбаси і звідтоді дізнався, чого коштує виживання. Занадто довго перепочиваєш, марнуєш час на розмови — такого не заохочують, залізнична поліція це карає, якщо помітить. Він удавав, що саме це його зупиняє. Але насправді все було не так. Його штовхало гризке почуття провини, що вони врешті абсолютно несвідомо опинилися в цьому рабстві. Вони сподівалися, справді вірили, що вирушають у краще життя. І так жадібно вхопилися за цей шанс.

Він не піднімав голови, аж поки голос Джаміля не стихав; у носі клубочився солодкувато-гнильний запах ґрунту. Але тепер він знав, що то за дерева у височині, сплутані верхівки яких рясніли гострокінцевими жовтими квітами. Краще взагалі не дивитися вгору, не зважати на гудіння й укуси мухи цеце, всіма чуттями зосередитися лише на роботі. Чоловіки обтрушувалися від бруду й по двоє чи по троє поверталися до своїх таборів, навіть уночі не лишаючись на самоті. Пірбгай затримався, вставляючи іржавий колійний ключ у м'яку мульчу і сподіваючись, що майстри дивляться, хоч і не підводив голови, аби перевірити. Він натиснув на шпалу для перевірки стабільності; холодний метал діяв на змордовані долоні наче бальзам. Широкі, покручені від землі нігті на руках стали брудно-червоними; часом він аж сахався від вигляду власних рук.

Пірбгай обтрусив землю з передпліч, де на гладенькій коліській шкірі поросло темне волосся. За минулі роки його голос зламався й став таким, як є, запах змінився до невпізнанності. Він виріс, тож розчепірені пальці ніг стирчали за краї сандалій, плечі зсутулилися, як у старого, коліна стали шишкуватими, а гомілки вигнулися, тож його хода радше нагадувала накульгування. Під вагою залізничних рейок скручувалися й викривлювалися тіла навіть у найміцніших чоловіків. І хоч би що вони несли, їх обтяжувало тепер ще одне: вони мали тут

залишитися. Шлях лежав тільки вперед. Вони були прив'язані — один до одного й до цієї землі.

Він почав курити біді¹, і на вологому повітрі джунглів у легенях чулося тріскотіння. Але миттєве полегшення від потрапляння диму на чутливу ділянку між очима було того варте. Тепер він прямував на приглушений звук голосів до табору — потертих брезентових наметів, що пропускали всі сонячні промені; страшенно кортіло затягнутися.

У наметі він скинув сандалі. Цими днями багато хто працював босоніж, воліючи притримуватися пальцями ніг за будяки й щебінь. Але й для босих, і для взутих багато важила клепка. Найменший хибний крок, незначне смикання плечем, коли кладеш рейку, могли коштувати тобі кінцівки. Якось Пірбгай відволікся на думки про родину, мріючи про день повернення додому, до сестер, і якби один із робітників не відштовхнув його, то втратив би руку під пилою. З того часу він натренував мозок відкидати такі спокусливі думки й зосереджуватися тільки на тому, що безпосередньо попереду.

Не так давно таке сталося з одним із сусідів по намету, Сохумом. Коротесенька зупинка в цій похмурій робочій молотарці — і ногу Сохума розчавило нижче щиколотки, залишилося м'яке місиво із плоті й бруду. Ступню довелося повністю відтяти. Інфекція поповзла вгору по обрубку ноги, шкіра взялася плямами й побагровіла аж до паху. Однієї ночі він так довго кричав, що в наметі з'явився місцевий, з очима наче з річкового каміння. Місцеві робітники спали в окремих наметах або просто неба, закутавшись у простирадла аж до носа, щоб захиститися від *macchar*². Зранку вони першими вирушали на роботу з косами, розчищали зарості кущів та будяків, дробили каміння й спускали його вниз. Тільки після того виходили *jahaji bhaji*, з дошками, пилками й залізяками. Під палючим сонцем їхня шкіра набула такого ж відтінку, як

¹ Біді — індійські цигарки з необробленого тютюну й трав, загорнутих у листя чорного дерева.

² *Macchar* — комар (*гуджараті*).

у місцевих, відрізнялися лише руки: чорні руки, зранені колючими рослинами, з нігтями, розколотими від роботи з камінням; коричневі руки, жорсткі від заноз, із брудними мокрими гнійниками там, де угніздилася інфекція. І весь цей час із тіні спостерігали за ними майстри з рожевою шкірою — осмикували свистом, коли ловили когось із робітників за розмовами, пильнували, щоб табори були достатньо далеко один від одного, щоб навіть на п'ятнадцятихвилинну обідню перерву чорні й коричневі ходили окремо. До Пірбгая часом долинали аромати махамрі¹, які смажили місцеві, поки він запахався кашею із сорго, і йому нестерпно кортіло піти до сусідів і вхопити шматок із їхньої миски.

Перебиваючи лемент Сохума, місцевий робітник щось швидко промовляв, але смисл його слів був їм незрозумілий. Вони закричали, коли місцевий наблизився до Сохума, якого били дрижаки; утім, він був лагідний у дотиках і приклав до губ Сохума флягу з водою, ділячись своєю порцією. Він не був лікарем, просто мав совість. Пірбгай дивився, як виблискують його очі, й згадав свою маму — востаннє, коли бачив її, вона так схилилася над його сестрою, від якої лишилася сама оболонка. Коли той чоловік вислизнув у темряву, Пірбгай пішов за ним і запропонував йому біді; місцевий узяв цигарку й промовив щось на кшталт англійського *sorry* («вибач»). Пірбгай повторював це — *sawa*², *sawa*, *sorry*. Повторював тому місцевому, коли він приходив наступними ночами, повторював іншим візитерам, і так тривав цей обмін їжею, ліками та уривками мови між бараками й нескінченною пільмою.

Попри все Сохум помер від лихоманки. Вони всі були вражені, але майстри використали це як застереження. Жодних зволікань у роботі, жодних тинянь і огинань, жодної недбалості, казали вони, вимовляючи ці дивні англійські слова, які Пірбгай повторював під час роботи, частково кепкуючи, а частково

¹ Махамрі — випічка трикутної форми на кшталт пончиків, приправлена кокосом і кардамоном.

² *Sawa* — добре, гаразд (*суахілі*).

й усерйоз. Звісно, ніхто з них не потребував попереджень. З кожною прокладеною милею залізниці гинули працівники. Пізніше поширилися чутки про левів-люджерів, які крадуть робітників ночами, й від них лишаються то самі зуби, то сам тюрбан.

Вони прокладали залізницю до озера Вікторія. Пірбгай уявлення не мав, де це, і коли набрався сміливості запитати одного з вартових із залізничної поліції, той сказав: «В Уганді». Пірбгай одразу пригадав той момент на судні, коли вперше почув про Момбасу. Зараз він не бачив ані озера, ані селища чи міста — лише пласку смугу порожнечі, оточену всіма відтінками зеленого. Якщо витріщатися в порожнечу надто довго — можна забути, який шлях уже прокладено і в якому керунку йдемо, напрямок розчиняється в липкому повітрі.

Часом він малював в уяві момент, коли колію вже буде прокладено і червоний локомотив прорізатиме зелений масив дерев. Але він не міг уявити, хто їздитиме цими поїздами. Одного був певен: це будуть не такі, як він, не ті, кого мзунгу¹ називали кулі², чії тіла ламалися під вагою навалених на них завдань. І точно не місцеві, які тягали *makarai*³ подрібненого каміння, щоб Пірбгай та інші могли щось будувати на їхній землі. «Якщо ми колись і проїдемося цим потягом, — жартував один із сусідів Пірбгая по намету, — то в першому класі будуть британці, в другому індійці, а в третьому африканці». Пірбгай засміявся, але не міг собі уявити, як це вони всі будуть однаково сидіти, нехай і розділені по різних класах.

Вид має менше значення, ніж порядок. Тепер він це знав — після торговця, який його обдурив, після залізничної поліції з індійців, яка вказувала, кого і як мають покарати британці, після місцевих, які торгували листям коров'ячого гороху та *mhogo*⁴ й називали колонізаторів словом, яке добре відображало,

¹ Мзунгу (*mzungu*) — у мовах банту, зокрема суахілі, — слово на позначення людей європейського походження; поширене в Кенії, Танзанії, Уганді тощо.

² Кулі (*coolie*) — слово, яке з'явилося в Індії на позначення дешевих чорноробів, в Африці так називали індійців; слово має зневажливий відтінок.

³ *Makarai* — вагончик (*суахілі*).

⁴ *Mhogo* — маніок, або касава (*суахілі*).

як безжальний дух білих панує над усіма ними. Тепер Пірбгай замість звичного слова «гора» на позначення білих казав «мзунгу», чудуючись, як упевнено воно злітало з язика.

Двоє його сусідів по намету сварилися. Ракеш, старший за Пірбгаю і значно охочіший посміятися, стягнув із себе сорочку й різко накинув на нього; Пірбгай задихнувся від смороду. Піт, кров, сеча, спека, гниття джунглів, що змішується з їхнім власним. Але було в тому щось іще, щось таке смертне й інтимне, що його очі наповнилися вологою. На вкритому щетиною обличчі Ракеша промайнула усмішка.

— Знову не в настрої?

Пірбгай провів зап'ястком по очах, розмазуючи грязюку, що в'їлася в шкіру за день.

— Це ти так сказав, — парирував він.

Кілька днів тому Пірбгай побачив, як Ракеш різко привалився до мусізі¹, притулившись головою до побілілої кори. Коли Пірбгаєві вдалося розбуркати Ракеша, в очах у того було темно, він косив оком, наче осліп; це непокоїло. Повернувшись до намету, Ракеш пояснив сусідам, що підхопив сонну хворобу. «Мене вкусила цеце», — сказав він і зобразив, як муха жалить його в шию. Пірбгай нічого не відповів, але не міг забути той мертвотний погляд. Уночі він старався не заснути й кожні кілька хвилин поглядав на скоцюрблену на циновці постать Ракеша, наче то був його рідний брат.

Там, удома, завжди казали, що, як перетнеш *kala pani*, це змиє твою касту. І ось вони всі тут, адепти нової віри. Немає родини, та все ж є *jahaji bhai*. Ніхто не хотів повторення історії Сохума. Вони взяли на себе зобов'язання приглядати один за одним, годувати, бути насторожі. Ночами підтримували один в одному життя, розповідаючи історії. Скупчившись біля вогнища, що ледь не підпалювало їм волосся, вони оповідали казки про свій дім, минуле, своє уявне майбутнє. Пірбгай ніколи не говорив про родину, принаймні про реальні факти. Коли запитували — вигадував неіснуючих родичів, сестру, яка

¹ Мусізі — зонтичне дерево.

танцювала катгак¹, дихаючи на повні груди, матір, яка заробляла на життя, готуючи перекуски для місцевих робітників. Мама одного разу сказала йому, що вони королівської крові, і хоч він ніколи не був упевнений у правдивості цього, тут, на новій землі, так і заявляв. Він не встидався свого коріння; більшість чоловіків тут походили із селищ на кшталт його рідного місця, із сільських родин, і мусили виїжджати через посуху та голод, не маючи жодної змоги знайти роботу в країні, замореній і знищеній її правителями. Але згадування їхніх імен у цих джунглях видавалося чимось брудним. Він залишив дім заради роботи й насправду працював, та при цьому не надіслав додому жодної рупії.

Якщо він заборгував британцям за те, що доставили його сюди, то тим паче заборгував своїй мамі за весь той біль, якого завдав їй своїм життям. Він працюватиме ще важче, поки не спокутує свою відсутність. Працюватиме, поки цього не буде досить.

Пірбгай із Ракешем відійшли до бічної стінки намету вмитися. Канави з брунатною водою, викопані в м'якому ґрунті. Коло них — шерехи тремтячих чоловіків. Вони більше не згадували про випадок коло дерева. Не було потреби. Пірбгай знав, що це не була сонна хвороба чи ще якийсь тілесний вибрик. Він бачив це в поглядах стількох людей тут — спантеличеність, зневіру. Нездатність вірити вкупі з нескінченними спробами зробити краще за сусіда. Втрату чогось питомо людського.

Нині ввечері, як і майже щовечора до того, вони готували кічаді². Пірбгай вирив ямку в ґрунті, а Ракеш змішав сочевицю, рис і воду в алюмінієвому казанку. Тоді Пірбгай вклав казанок у пошарпану чалму, що належала одному чоловікові, який зник, а відтак помістив усю конструкцію в землю. Разом вони накрили ямку листям і землею й розвели вогонь; схилившись над полум'ям, рахували секунди, чекаючи, міркуючи, як багато вони вже проклали колії, як далеко може бути це озеро, і якої миті тіло

¹ Катгак — класичний індійський танець.

² Кічаді (кічі, кічарі) — тушкована страва з рису, бобів мунг (машу) та спецій.

вирішить, що вже досить, і як довго відростають нігті, і чи відчувають леви, коли людина засинає, і як довго людина може йти без сну, і що сьогодні їли на вечерю майстри, і що було написано на тому аркуші паперу, і чи не було б краще, якби *kala pani* їх проковтнула, і скільки ще таких ночей вони зможуть пережити.

* * *

Був вогкий зернистий ранок, небо наче порізало кривавим шматтям хмар. Пірбгай тупцяв у тісному колі серед решти і, коли полковник сковзнув по ньому поглядом, випростав спину. Позаочі вони називали начальника Півником — за те, що випинав зад при ходінні. Він відповідав за їхню платню, відмічав у нотатнику зі шкіряною обкладинкою, скільки ярдів проклав кожен робітник, а тоді віднімав непрокладені ярди й далі провадив якісь магічні розрахунки, щоб якомога більше урізати їм виплати. Коли один із робітників виступив проти раціону харчування, завдяки магічним розрахункам з нього зняли всю платню загалом.

Досі між *jahaji bhai* ходили чутки, ніби тим працівникам, які вирішать залишитися після закінчення контракту, британці виділять землю. Пірбгай особисто чув під час роботи, як це обговорювали два наглядачі. «Поманили пряником», — казали вони. Смислу цієї фрази Пірбгай не второпав, хоча вже краще тямив в англійській, але він, без сумніву, вловив слово, яке вже чув на кораблі, — «земля».

— На наступній ділянці, — сказав полковник, оголюючи почорнілі ясна, — є певні перешкоди. Покинуті хатинки. Більшість із вас залишиться тут виконувати основні роботи. А двоє підуть зі мною розчищати подальший шлях.

Він знову зустрівся поглядом із Пірбгаєм. Хлопець утягнув повітря, думаючи, скільки додаткових ярдів можна собі заробити, й отямився, лише коли полковник прикликав його кивком.

Незабаром Пірбгай із Ракешем стояли обіч полковника. Обравши їх, полковник вручив їм пачку сірників і масний глечик; тепер вони незграбно стискали посудину, прокладаючи собі й полковникові, який ішов на два кроки позаду, шлях через

гушавину й гілляччя. Тільки діставшись на місце призначення, Пірбгай зрозумів, що від них вимагалось.

Перед ними на широкій галявині скупчилися хати, маленькі й круглі, зі стінами з дерев'яних стовпців і очищених очеретяних жердин, криті соломою, що нависала над житлами, мов пасма пересушеного волосся. Біля найближчої хатини на зчорнілому під вогнищем клаптику землі валялося перекинуте відро, навкрузи було гладенько витоптано. Поруч було натягнуто тканинну стрічку для сушіння, з неї, мов мертві риби, звисали рожева канга¹ і кілька заношених білих майок.

Полковник прочистив горло.

— Як я й сказав: звільнити ділянку.

Пірбгай ризикнув піймати погляд полковника й утледів у ньому відблиск стривоженості. У грудях, як і в коробці сірників та в глечику, що стояв біля ніг, клубочився темний жар. Ракеш, з опалими плечима, пильно дивився на розвішане прання.

Полковник указав очима на найближчу хатину.

— Хай там як, усе це таке блаженське. І ніякої індійської інженерії в полі зору, еге ж?

Він кивнув до них, і тієї ж миті Пірбгай зрозумів, ким би він мав вважатися і яких триматися поглядів, щоб орати землі, які йому не належать.

У нього спітніли згини ліктів. Ніхто не промовив ані слова; Пірбгай не наважився. На одну сліпучу мить перед ним сплигло обличчя чоловіка з корабля, зі скрученими пасмами волосся, прилиплими до шиї, з відчайдушним поглядом, — чоловіка, який вихопив стерно з капітанових рук.

Полковник ляснув себе по стегну, від чого ці двоє аж підстрибнули, і закинув голову, звертаючись до них, мов до школярів: «Маєте годину».

Пірбгай стиснув кулаки за спиною. «Так, сер», — почув він власний голос, а коли полковник пішов, відчув, як ослабли щелепи, наче їх перед тим стискали годинами.

¹ Канга — строкатий одяг, суцільний відріз бавовняної тканини, в який загортаються; аналог саронга.

Коли він знову обернувся до галявини, то піймав пильний погляд Ракеша.

— Ходімо звідси, — прошипів Ракеш, підступивши так близько, що Пірбгай відчув на щоці його гаряче дихання. Пірбгай інстинктивно сахнувся.

— *Su?*¹ Ми не можемо... — почав він, але Ракеш присів навпочіпки, обхопивши стрижену голову руками.

— Ти розумієш, що вони наказують нам зробити? Убити для них. Зробити їхні криваві справи. Ми — їхні пси, — поглянув він знизу вгору на Пірбгая; очі його були скляні, а на скронях проступив нездоровий піт. — Пси.

Пірбгай відчував за спиною привид полковника, незримі кайдани. А просто перед його очима друг намагався боротися з брудом.

— Ракешу, — лагідно пробурмотів він, — куди ми підемо? Тут навколо нічого немає. Ми помрем на самоті...

— Ми в кожному разі помremo, — сплюнув Ракеш собі під ноги. — Ми вмираємо зараз! *Bhaiya!*² Ми вмираємо щодня.

Він зарився пальцями в ґрунт, витягнув жменю камінців і червоної глини.

— Я не можу тут лишатися. Не можу тут лишатися. Не можу лишатися. Не можу.

Пірбгай упав на коліна й схопив Ракеша за плечі, намагаючись своїм бурмотінням заглушити його плач. Він чекав на цей злам із того дня, як знайшов Ракеша під деревом. Десь ізгори завила мавпа.

— Ти йди.

Ракеш розплющив очі, насупив брови.

— Іди. Я скажу, що загубив тебе під час пожежі.

Він побачив на обличчі Ракеша вираз розуміння — що він пропонує і що планує робити.

— Вони не покинуті, — сказав Ракеш.

Пірбгай стиснув зуби. Навіщо це казати? Вони надто добре знали, що трапляється з людьми, які не підкоряються.

¹ *Su?* — Що? (*гуджараті*)

² *Bhaiya!* — Брате! (*гуджараті*)

І невже Ракешу вистачає наївності вірити, що його відмова щось змінила б? Він думав про своє ім'я у шкіряному нотатнику полковника, про те, як ці хатини перетворюються на цифри в рівнянні, завдяки якому, можливо, вдасться відіслати додому грошей.

— У нас немає нікого. Немає грошей. Тільки це, — посунувся назад Ракеш, вовтузачись у бруді задом, як дитина. — *Bhaiya*, ти не мусиш цього робити, ти можеш обрати щось інше, — ледь чутно благав він.

На мить Пірбгай повірив йому. Уявив, як закопає глек із палимим, тікатиме, поки стане сил у ногах, запалить лиш одне багаття — для відлякування левів від Ракеша, що повільно засинатиме. А потім пригадав, де він. Єдиний спосіб вижити — протриматися найдовше, довести, що він найвідданіший з усіх. «Як я й сказав: звільнити ділянку», — чув він знов і знов фразу полковника. Устав і обтрусив землю з колін.

— Я залишаюся, — сказав він із підкресленою рішучістю, хоча голос йому уривався й слабнув від думки про втрату друга. Ракеш вагався, стискаючи руками горло. Пірбгай схопив вологу пачку сірників. Побачивши, як змарнів на лиці Ракеш, одразу зрозумів, що залишається сам. Потім Ракеш, гаючись, поволі щез за обрієм.

Пірбгай не зволікав ані миті. Сонце пекло в потилицю, відраховуючи хвилини. Прокладаючи колії, він пройшов повз незліченну кількість таких поселень. Усі мешканці, ймовірно, обходили свої посіви, пасли худобу, працювали на британських бавовняних і кавових полях. І все ж. Він двічі кашлянув і зачекав хвилину-дві, чи хтось почує його й вийде. Тремтячи ногами, скочив на галявину й обійшов кожну хатину, зазираючи в двері, сподіваючись побачити якесь обличчя, очі, що змусять його передумати. Але нікого не було. Пірбгай помолився про малу милість: нехай би полковник був наполовину правий — хай би хати були як не покинуті, то хоч порожні.

Він відкрив глечик і почав розливати бензин, спершу скропив підмуток, а тоді направив горлечко вгору, до жмутків соломи. Запах обпik носа, щипав очі. Обличчя було мокре. Він

кинув порожній глечик між двома хатами. Випорожнився. І чиркнув сірником.

Суша солома спалахнула. Вогонь гуготів і тріскотів у вогкому й теплому повітрі.

Пірбгай перечепився і впав назад на лікті, зіщулившись. Його душив дим. За попелястими струменями він побачив обриси хатини, роззяплений вхід та інстинктивно зрозумів, що там усередині. Акуратно згорнуті в кутку циновки для сну, повний глечик з водою, сталевий казанок на цвяшку в стіні, обвислий мішок із зерном, шматок червоного мила, зачовгана глиняна підлога; він бачив, як його мати тримає олов'яну чашку біля губ сестри, бачив кожну деталь, з якою виріс, кожну частину себе. Щось розколосся, дах провалився, і він схопився на ноги. Хапаючи повітря, він дивився, як горить його власний дім.

Сонал, 1902 рік

Коли той кулі ввійшов до татового магазину просити роботу, Сонал насамперед звернула увагу на його руки. Вони були довгі й худі, але під брудною бавовняною сорочкою округло випиналися напружені м'язи. Вона замислилася, за якою ж такою роботою він набув собі таких обрисів, та потім помітила, що на правій руці немає середнього пальця, а замість нього — зморщена, обідрана гуля, наче ніколи до ладу й не лікована; а ще зауважила, як він кульгає в замалих сандаліях, ніби старий *кака*¹, хоча на вигляд мав хіба двадцять років, — і тоді зрозуміла, де він працює.

Татко стояв по коліна у сміттевій ямі на задньому дворі, згрібав клапти розірваної упаковки та іржаві консервні банки, щоб спалити. Це був день збирання сміття, а тато в такі дні ніколи не мав гарного настрою. На ранок він залишив на Сонал і крамницю, і кількох братів та сестер, поки мама збирала наймолодших до снідання. Стоячи за прилавком, Сонал виколупала

¹ *Кака* — півень (*суахілі*).

лушпайку бруду з-під нігтя й цокнула язиком на брата Нану, який удавав, наче відкриває банку маринованих огірків, і зачочував очі від удаваної втіхи.

— Якщо татко тебе побачить... — пригрозила вона, але попередження не спрацювало, бо не втрималася від широкої усмішки.

Нану, підбадьорений, смикнув із полиці невеличкий мішок цукру й підважив його собі на плече.

— Не треба, — вже не всміхаючись, гукнула Сонал, та було запізно.

Нану швиргонув мішок у її бік, та позаяк руки мав ослабі й не розрахував зусиль — мішок гепнувся на прилавок, цукор розлетівся золатою хмарою й засипав усі поверхні навколо, наче піском. Нану нажахано втупився у Сонал.

Сонал чула стукіт татової лопати й розуміла, що часу на прочухани катма. Вона схопила з прилавка ганчірку й упала на коліна, відчуваючи, як гострі гранули дряпають їй голі ноги. Чула, як Нану витяг із кутка мітлу, а коли побачила коло себе пару рук, то подумала, що хтось інший із братів кинувся допомагати. А тоді помітила покалічений палець, м'язисті передпліччя, шкіру, подібну до кори фінікової пальми — темну й пошрамовану.

— Майже готово, — сказав їй хлопець, наче знайомий, і продемонстрував великі рівні зуби.

Вона встала й склала руки, чекаючи, що співрозмовник назве себе, та він лише далі працював, не піднімаючи голови.

Коли повернувся тато, Нану вже зсипав змішаний із пилом цукор у мішок, а хлопець стояв, заклавши руки за спину, наче щойно зайшов роззирнутися на товар. Позад нього крізь відчинені двері виднілися скупчені навколо залізничних колій ряди халуп із гофрованого металу, залізнична станція Кісуму, вкрита пеленою вохрового пилу. Коли ніхто не бачив, Сонал приклала пальця до губ і лизнула, трепетно відчуваючи густий солодкий осад на язиці.

Хлопця звали Пірбгай. Зазвичай, коли до крамниці заходили мандрівні індійці, мама пропонувала їм тарілку гарячого рису й чай, а тато наказував одному з дітей запакувати в дорогу печива й газованки. Більшість із них приїздила сюди, як і її родина,

почувши про економічні перспективи тут, у Кенії, точно кращі за високі британські податки й голод, від яких постійно потерпала Індія. Тут вони відкривали крамниці, як татко, або їх наймали колонізатори й призначали на місця, що в ієрархії були між корінним населенням і мзунгу, хоча права володіти землею їм не надавали. Родина Сонал приїхала якраз тоді, коли почалося будівництво залізниці, знаючи, що британці люблять мати всі зручності — сірники, чай, рибні консерви, цигарки, зубну пасту — усе, що тепер продається в дукані¹. І цей хлопець у брудній сорочці, зі жвавим поглядом був першим кулі, що завітав до них.

Татко, смокчучи фінікове зернятко, пильно вдивлявся в хлопця, оцінюючи того, наче коня.

— Ти індієць? — перше, що спитав тато у відповідь на прохання хлопця про роботу. — Ти чесний? — це було друге запитання.

Сонал затримала дихання: навіть якщо обидві відповіді будуть «так» — їх дев'ятеро дітей, навряд чи вони зможуть дозволити собі ще один рот.

— Будеш спати в задній частині крамниці, наглядатимеш за нею всю ніч. Платити тобі я не можу, але матимеш дах над головою та їжу в животі, — зрештою сказав тато, розглядаючи бруд у зморшках на долонях так, наче йому було байдуже; навіть коли Пірбгай схилився й видихнув голодне «Так».

На мить Сонал була вражена. Як же тато її бив, коли піймав на тому, що всипала повну ложку цукру у водянистий дал², — кричав, що він не багатий, а вона — не рані³! Кожну зароблену крамницею копійку тато заощаджував і вкладав у справу. Вони ж харчувалися тим, що виростили самі. Знадобився час, щоб проросли ямс та імбир, навколо їхньої халупи з'явилися боби та бамія. Вона озирнулася на хлопця з похмурими очима й губами в пухирях, наче він багато днів спав під сонцем: що ж такого побачив у ньому тато, що дозволив лишитися? Але потім

¹ Дукан — крамниця.

² Дал — перша страва з подрібнених бобових, на кшталт супу-пюре.

³ Рані — королева чи принцеса; дружина раджі.

тато обернувся й провів пальцем по прилавку, а коли підняв руку — до пучки прилипли гранули цукру.

— Покажи йому, де він спатиме, — розпорядився тато й виїшов, криво всміхаючись; і вона зрозуміла, що він усе бачив.

* * *

Сонал сказала б, що поява кулі мало що змінила в їхньому домі. Він прийшов майже ні з чим — із кількома сорочками й сувоєм паперу, — а просив іще менше. Тато й далі накидався на них із докорами й лайкою; мама й далі підтискала губи, наче хотіла їх проковтнути, коли виводила малих. Сонал не знала точно, чи багато бачив Пірбгай: він тримався сам по собі, їв у коморі, де й спав на джутовому мішку (на його долю не випало навіть москітної сітки чи мотузяної циновки), і мовчки працював, поповнюючи запаси зерна чи гострячи виставлені на вітрині ножі. Її вражало, як легко він перемикався між англійською, сухілі та гуджараті — залежно від мови покупця, — як, не вагаючись, змінював ціни. Тато вчив їх саме цього, скільки Сонал себе пам'ятає. Потроюй ціну для білих, які можуть дозволити собі значно більше, подвоєю для африканців, які нічого кращого не знали, але й дозволити собі стільки не можуть. За татовими правилами, реальну ціну чули лише співвітчизники-індійці.

Пірбгай швидко вивчив, з ким із місцевих вони товаришували, як вони обмінювали мішок проса на в'язку матоке¹, як ділилися настоянками проти *macchar* і поспіхом допомагали одне одному заносити в приміщення товари перед дощем. Як і вона, він навчився розрізати брусок мила на шматочки тонкою струною, дізнався, що значить замовлення *kawaida*²: для білих чоловіків це були цигарки, які Пірбгай скручував вправними руками, а для місцевих дітей — мандазі³ з кунжутом чи кокосом, свіжопідсмажені до м'якості в залишках олії

¹ Матоке — крохмалисті товсті короткі банани, ростуть у Східній Африці.

² *Kawaida* — «як зазвичай» (*сухілі*).

³ Мандазі — трикутні пончики, зазвичай не дуже солодкі та без глазурі чи посипки.

(щоправда, на відміну від неї, Пірбгай ніколи не скуштував ані шматочка сам). Вона також бачила, як він виганяв собак із комірчини сусідського магазину, луплячи по їхніх зубастих мордах голими руками, а коли зайшов британець і гаркнув своє замовлення так, наче й Пірбгай був собакою, він зробив щось дуже ефектне — простягнув каністру з керосином і англійською з ідеальною граматиною назвав учетверо вищу ціну, з відсутнім виглядом швидко подумки порахувавши суму.

Кілька разів Сонал підслуховувала, як татко лає Пірбгая за перевитрати води, хоча той мився лише раз на тиждень, а коли мама раз вилила на нього киплячий чай, то лишень кинула йому ганчірку. Але Сонал знала, що то все було напоказ, бо їм не було на що нарікати: він був уважний, зосереджений і добре працював.

Але його поява змінила дещо для неї. Часом вона відчувала на собі його погляд, от як зараз, коли наклеювала етикетки на банки в коморі, поки він замітав. На полицях, вище, щоб подалі від пацюків, було навалено коробки з сіллю та скручені листи тютюну. Вона помітила, що він скося поглядає на бирку, щойно наклеєну на глечик, і ледь помітно ворухить губами, наче намагається вловити смисл написаного її рукою.

— Олія для смаження, — сказала вона й побачила, як його очі спалахнули розумінням.

Їй аж тепер сйянуло, що він не вміє читати. Наступну етикетку вона підписала великими літерами, як для дитини.

— Гвоздика, — навмисно вголос промовила вона, наклеюючи папірець, а тоді, злякавшись, що це надто нарочито, додала: — Добре помагає від зубного болю й відлякує жучків.

— Вогняні мурахи всюди, — погодився він, продовжуючи замітати рівними спокійними рухами.

Сонал поправила на колінах страшненьке платтячко і вперше пошкодувала, що мама не вшила їй щось симпатичніше.

— Ці мурахи бігають і там, де ми спимо, — сказала вона, кивком указуючи на циновки, розстелені в приміщенні, добудованому за магазином.

Хотілося, щоб він знав: його ненавмисно покладали спати з мурахами й щурами, які щоночі кусають у пальці на ногах.